

УДК 347.77

ІВАЩЕНКО В.А.

**ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ НАУКОВИХ ВІДКРИТТІВ,
ВИНАХОДІВ, РАЦІОНАЛІЗАТОРСЬКИХ ПРОПОЗИЦІЙ У СОЮЗІ
РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК І УКРАЇНСЬКІЙ
РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ В 1970–1980-Х РОКАХ**

У статті проаналізовано радянське законодавство з охорони наукових відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, що діяло у 1970–1980-ті рр. На основі джерельної бази й окремих теоретичних напрацювань показано кроки радянської влади в процесі вдосконалення власної моделі правової охорони результатів науково-технічної творчості.

Ключові слова: радянське законодавство, наукові відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, авторське свідоцтво, патент.

В статье проанализировано советское законодательство по охране научных открытий, изобретений, рационализаторских предложений, действовавшее в 1970–1980-х гг. На основе имеющихся источников и отдельных теоретических разработок показаны шаги советской власти в процессе совершенствования собственной модели правовой охраны результатов научно-технического творчества.

Ключевые слова: советское законодательство, научные открытия, изобретения, рационализаторские предложения, авторское свидетельство, патент, авторское вознаграждение.

The article analyzes the Soviet legislation on the protection of scientific discoveries, inventions, rationalization proposals, which operated in 1970–1980. Based on the source base and individual theoretical developments, the steps of the Soviet authorities in the process of improving their own model of legal protection of scientific and technical creativity are shown.

Key words: Soviet legislation, scientific discoveries, inventions, innovational offers, author's certificate, patent, author's reward.

Вступ. Актуальність теми дослідження пояснюється необхідністю нагромадження знань із правового досвіду охорони інтелектуальної власності з метою можливого їх застосування під час сучасного реформування системи державної охорони інтелектуальної власності в Україні. Окремі аспекти досліджуваної нами теми викликали інтерес як радянських, так і сучасних науковців. Однак, комплексної розвідки, присвяченої становленню радянського винахідницького законодавства у вказаний період, нам віднайти не вдалося.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету показати позитивні і негативні риси радянської моделі охорони наукових відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій у 1970–1980-х рр.

Результати дослідження. 20 серпня 1973 р. Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – ЦК КПРС) і Рада Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ухвалили постанову «Про подальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання в народному господарстві відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій і підвищення їхньої ролі в пришвидшенні науково-технічного прогресу». У документі охарактеризована загальна стратегія та напрями розвитку науки, винахідництва і раціоналізації. Нове Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції затверджене 21 серпня 1973 р., воно було чинним у СРСР до 1991 р. [1]. Крім того, влада розробила

© ІВАЩЕНКО В.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)

низку підзаконних нормативних актів, цілком оновивши законодавство у сфері винахідництва й раціоналізації [2; 1]. Загалом, за своєю юридичною конструкцією Положення 1973 р. було складним нормативним актом. До сфери регулювання положення були включені ті питання, які впродовж десятиліть регулювали підзаконні нормативні акти.

У р. 1 Положення 1973 р. обґрунтовано загальні питання винахідницьких правовідносин, зокрема, зафіксовано повагу до права авторства на наукове відкриття, винахід чи на раціоналізаторську пропозицію. Згідно зі ст. 8, недопустимим було привласнення авторства, примушування до співавторства. Також засуджували примушування до відмови від авторства та відмови від подання заявки. За названі дії регламентована відповідальність порушників [3; 14]. Аналізуючи норми положення, що стосувалися наукових відкриттів, можемо стверджувати, що вони суттєво не відрізнялися від Положення 1959 р., однак у визначенні варто констатувати певну відмінність. Науковим відкриттям вважали відкриття закономірності й явища матеріального світу, які мають докорінні зміни в рівні пізнання. Формулювання цього визначення доводить, що відкрите явище повинно змінювати уявлення про навколишній світ. Фактично, поряд з ознакою новизни наукового відкриття умовно можна виокремити ще одну ознаку фундаментальності.

Інформацію про опубліковані наукові відкриття розсилали до галузевих міністерств, відомств, підприємств для вивчення можливостей їх практичного застосування для підвищення технологічного рівня процесів виробництва [4, с. 18]. Реєстрацію наукового відкриття можна було оскаржити впродовж року після публікації в бюлетені (ст. 19). Якщо оскарження не було, авторові відкриття видавали диплом і виплачували винагороду, розмір якої становив 5 000 крб., які виплачували після видання диплома (ст. 106).

Певні зміни в Положенні 1973 р. стосувалися винаходів. Згідно зі ст. 21, винаходом називали нове й наділене суттєвими відмінностями технічне розв'язання завдання в будь-якій сфері народного господарства, соціально-культурного будівництва чи оборони країни, що мало позитивний ефект. Незмінними залишилися вимоги до патентоздатності винаходу. Однак змінилися підходи щодо змісту об'єкта винаходу. Уперше на законодавчому рівні затверджено, що об'єктом винаходу є новий пристрій, спосіб, речовина, застосування раніше не відомих пристроїв, способів, речовин за новим призначенням. Винаходами також визнавали нові штами мікроорганізмів.

Положення 1973 р. поширювалося на результати селекції у сфері рослинництва та тваринництва. Відповідно до ст. 22, на нові сорти й гібриди рослин, породні типи та лінії тварин, пушних звірів і шовкопрядів видавали авторські свідоцтва, а результати селекції у сфері рослинництва та тваринництва прирівнювали до винаходів. Перевірку селекційних досягнень проводило Міністерство сільського господарства СРСР, цей орган видавав авторські свідоцтва. Законодавець допускав можливість вибору охоронного документа – авторського свідоцтва чи патенту. На хімічну речовину, яка була об'єктом винаходу, лікарські засоби та секретні винаходи видавали лише авторське свідоцтво (ст. 25).

Патентні права, закріплені в Положенні 1973 р., були достатньо широкими. Закон гарантував вільний обіг патентних прав, допускав цілковите передання прав, дозволяв видання ліцензій. Положенням 1973 р. (п. 41) розширені обов'язки підприємства чи установи, до них входили своєчасне виявлення винаходів, оформлення й подання заявок на службові винаходи. Також новелою став обов'язок підприємства разом із заявкою подавати спеціальний висновок щодо новизни заявленої пропозиції.

Окремі пункти положення стосувалися раціоналізаторської діяльності. Відповідно до п. 63 Положення 1973 р., раціоналізаторськими пропозиціями визнавали лише технічні рішення, які були корисними для підприємства і стосувалися технологічної сфери виробництва. Також Положення регламентувало обмеження щодо кола осіб, яких кваліфікували як раціоналізаторів. На пропозиції інженерних, науково-технічних, конструкторських працівників положення щодо раціоналізації не поширювалося. Насамперед, це пояснювали належністю роботи з оптимізації виробництва до посадових обов'язків працівників. Пропозиції подавали відповідно до профілю підприємства, незалежно від того, чи працює на ньому особа (п. 68) [5, с. 23]. Пропозиція підлягала реєстрації в спеціальному журналі, про що авторові впродовж п'яти днів із моменту надходження пропозиції видавали або надсилали довідку із зазначенням дати. На підприємстві для розгляду пропозиції планували 15 днів із дня надходження, у міністерстві – 1,5 місяця. Визнання раціоналізаторської пропозиції засвідчували спеціальним посвідченням, яке видавало підприємство.

Нове Положення деталізувало повноваження міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій щодо розвитку винахідництва.

Центральним органом, який контролював сферу винахідництва, залишився Державний комітет у справах винаходів, наукових відкриттів та раціоналізаторських пропозицій [5, с. 27]. Поряд із державними органами у сфері винахідництва в 70–80-х рр. діяло Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, що станом на 1972 р. налічувало 1 305 343 члени. Однією з функцій товариства була організація винахідницьких заходів і підвищення професійного рівня його членів та інших зацікавлених осіб [6, арк. 1].

Посутня увага в положенні зосереджена на секретних наукових відкриттях, винаходах, корисних моделях. Заявки на завідома секретні винаходи чи наукові відкриття, які стосувалися технологій озброєння і тактичного застосування, розглядали міністерства й відомства, які визначала Рада міністрів СРСР (п. 77–81) [5, с. 26].

Важливий момент у радянському законодавстві – поява згадок про новий об'єкт. Насамперед ідеться про винаходи, які могли належати до секретів виробництва. До таких винаходів зараховували технології виробництва, штампи, прес-форми, методи контролю, склад речовин. Під час публікації відомостей про названі процеси вони могли бути відтворені на основі патентних описів. Винаходи, що стосувалися секретів виробництва, входили до блоку винаходів, які належали до об'єкта розроблення та мали велике значення під час укладання договорів з іноземними компаніями як додаткова технічна документація. Комітет у справах винаходів і відкриттів рекомендував щодо таких пропозицій проводити низку дій. Якщо винахід становить інтерес для фірми як ноу-хау, доцільна реклама такого винаходу без розкриття його сутності, для виявлення зацікавленості покупця. Лише після цього з'ясовують питання про доцільність патентування такого винаходу [7, арк. 15–16].

У документі докладно регламентовані відносини, пов'язані з іноземним патентуванням винаходів. Винахід, створений у межах спільного міжнародного проекту, патентувався згідно з установчими документами організації в країні її реєстрації. Щодо всіх інших винаходів, то їх закордонне патентування (згідно зі ст. 106) могло бути проведене тільки з дозволу Державного комітету в справах винаходів, наукових відкриттів та раціоналізаторських пропозицій. Патентування проводило підприємство або безпосередньо автор винаходу за наявності повноважень. Наявність таких положень засвідчує зацікавлення з боку радянського керівництва співпрацею з іноземними компаніями.

Удосконалення стосувалися системи виплати авторської винагороди. У положенні передбачено кілька різновидів винагороди, зокрема й винагороду за наукове відкриття, звичайну винагороду за винахід, заохочувальну винагороду за службовий винахід, додаткову винагороду за винахід, додаткову винагороду за раціоналізаторську пропозицію. Винагороду за винахід виплачували відповідно до розрахунку економії від винаходу. Винагороду за винаходи, які не приносили економії, виплачували одразу. Її обсяг залежав від цінності пропозиції та не повинен був перевищувати 20 000 крб.

Порядок виплати заохочувальної винагороди за службовий винахід регламентований у п. 110. Авторам виплачували одноразову заохочувальну винагороду в розмірі від 20 до 200 крб., але не більше ніж 50 крб. на одного. Заохочувальну винагороду брали до уваги під час виплати подальшої винагороди. Також винагороду виплачували за винаходи, продані за ліцензією в розмірі 3% від прибутку підприємства за продаж. Розмір авторської винагороди за раціоналізаторську пропозицію визначали з урахуванням економії. Пропозиції, які не давали економії, винагороджували з урахуванням користі, що вони приносили. Розмір винагороди становив від 10 до 5 000 крб. [1].

У п. п. 127–135 розвинуті трудові права громадян, основним змістом яких було надання винахідникові змоги брати участь у впровадженні своїх розробок. Авторам гарантували часткове або повне звільнення від виконання основних посадових обов'язків, зі збереженням заробітної плати (п. 128); автор міг упроваджувати винахід у неробочий час, водночас йому гарантували належну оплату. За автором залишалася посада, гарантія відпустки й інші соціальні пільги, отримані протягом часу, коли він брав участь у впровадженні винаходів на іншому підприємстві. Авторів могли присвоїти звання заслуженого винахідника республіки та заслуженого раціоналізатора. Авторам упроваджених винаходів, а також особам, які мали звання заслуженого раціоналізатора, надавалося право на позаконкурсний прийом до вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) (п. 138), право представлення своїх винаходів і відкриттів нарівні з дисертаціями до захисту на здобуття вченого ступеня кандидата та доктора наук (п. 139), однак цей пункт згодом втратив чинність, відповідно до постанови Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР від 14 липня 1976 р. № 562. Ще одним нововведенням було право авторів винаходів, що мали важливе значення для

народного господарства, і заслужених винахідників і раціоналізаторів на додаткову житлову площу на рівні з науковими співробітниками (ст. 141). Закріплена система соціальних пільг суттєво стимулювала сферу винахідництва.

Порівняно з попереднім законодавством, удосконалено механізми захисту порушених винахідницьких прав. Зміни охопили досудовий порядок урегулювання спору. У Положенні 1973 р. передбачено цілу низку підстав для оскарження рішення про видання диплома на наукове відкриття, авторського свідоцтва чи патенту на винахід, а саме: відсутність підстав для видання, передбачених законом; розголошення інформації про винахід до подання заявки; неправильне зазначення авторів або співавторів відкриття чи винаходу та ін. Скарги розглядала Контрольна рада науково-технічної експертизи Комітету в справах винаходів і відкриттів.

Щодо судового захисту прав, то автор, вважаючи, що його права порушені, міг оскаржити рішення комітету в суді. У новому законодавстві чітко схарактеризована підсудність справ (п. 155). У період дії Положення 1959 р. для визначення підсудності Верховний суд СРСР видав спеціальне роз'яснення. Спори про авторство і співавторство розв'язували лише після ухвалення рішення Комітетом.

Автори положення підготували самостійний розділ, де представили пункти, що регулювали порядок преміювання осіб, які сприяли винахідництву та раціоналізації (п. п. 161–167). Розмір премії на підприємствах становив 1,5% економії, отриманої в першому році використання винаходу, і 35% від розміру винагороди за винахід, який економії не приносить. У міністерствах і відомствах ставка була нижчою й дорівнювала 0,4% від розміру економії.

Отже, положення 1973 р. стало основоположним нормативним актом у сфері регулювання винахідницьких правовідносин аж до 1991 р. Втілення його положень було неможливим без існування спеціальних органів у сфері винахідництва, зокрема, Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах винаходів і відкриттів та Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, профспілкових й інших громадських організацій [4, 51–53].

Окремим напрямом роботи у сфері винахідництва було іноземне патентування винаходів. Єдиним органом, що сприяв такій діяльності, була Торговельно-промислова палата СРСР. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, Торговельно-промислова палата СРСР (далі – ТПП) рекомендувала в листі від 9 квітня 1976 р. створити при ТПП УРСР секцію з охорони промислової власності на громадських засадах. До її завдань належало сприяння підвищенню рівня патентно-ліцензійної роботи й узагальнення радянського й закордонного досвіду у сфері патентування та продажу ліцензій [8, арк. 28]. Перша секція в УРСР була створена в Харківському відділі ТПП, головою якої став член-кореспондент академії наук УРСР В. Підгорний [8, арк. 36]. Робота в секції проходила на громадських засадах. Основним напрямом діяльності секції мало бути сприяння членам палати й іншим організаціям в іноземному патентуванні винаходів, реєстрації товарних знаків і промислових зразків [8, арк. 30].

Іншим напрямом у розвитку міжнародної співпраці була ліцензійна торгівля із країнами світу. Зацікавлення радянськими винаходами виявляли провідні світові компанії. Прикладом є компанія «Філіп моріс» (Сполучені Штати Америки), БАТ (Федеративна Республіка Німеччина), які цікавилися радянським винаходом «Фільтр очищення тютюнового диму», що запатентований у багатьох країнах світу, зокрема, в Англії, Швейцарії, Франції. Фахівцям Академії наук (далі – АН) УРСР надавали відрядження за кордон для налагодження роботи у сфері ліцензійної торгівлі, поїздки фінансували за рахунок валютних резервів, які надавало Всесоюзне об'єднання «Ліцензінторг» Раді Міністрів УРСР за продані на винаходи Академії наук ліцензії [8, арк. 10].

Особливістю радянської сфери винахідництва й раціоналізації було її планування, що пов'язувало з п'ятирічними планами економічного та промислового розвитку. Зокрема, у висновку Державного комітету в справах винаходів і наукових відкриттів, направлених до РМ УРСР, зазначено, що в постанові ЦК КПРС та РМ СРСР від 20 серпня 1973 р. наголошено на широкому використанні в народному господарстві винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Однак у проекті п'ятирічного плану з 408 тем щодо освоєння нових видів продукції тільки в 53 темах (18,6%) є посилання на використання нових винаходів (76 винаходів); із 225 тем стосовно впровадження прогресивних технологій лише в 15 темах наявне посилання на використання нових винаходів (6,6%; 25 винаходів) [8, арк. 42]. Щодо низки тем посилання на використання винаходів були взагалі відсутні. Зауважено, що під час складання 5-річного плану вимоги стосовно патентної чистоти винаходу виконані не були [8, арк. 42].

Стан розвитку винахідництва засвідчують і відомості, подані Державним плановим комітетом до РМ УРСР. У довідці про стан винахідництва констатовано, що за перше півріччя 1976 р.

участь у раціоналізації та винахідництві взяло 512 тис. осіб. У народне господарство впроваджено 4,3 тис. винаходів і 389 тис. раціоналізаторських пропозицій. Економія сягнула 408,5 млн. крб. Зафіксовано зростання кількості авторів пропозицій на 2,2%, кількості авторських свідоцтв на винаходи – на 18,4%, кількості реалізованих винаходів – на 2,4%, прийнятих пропозицій – на 1,3% [8, арк. 63]. Збільшилися показники впроваджених винаходів у галузях, на підприємствах Мінчормету з 336 до 376, Мінлегпрому – з 178 до 188, Укрсільгосптехніки – з 51 до 137, Мінтяжбуду – з 45 до 89, Мінзв'язку – з 1 до 25, Мінгео – із 7 до 16, Мінсільгоспбуду – із 70 до 99, Мінхарчопрому – із 44 до 72, Головлплдвинпрому – з 5 до 15. Водночас у деяких галузях помітна тенденція до зниження кількості впроваджень (у Мінвуглепрому – із 399 до 89, у Мінбудматеріалів – із 32 до 19). Економія від упровадження одного винаходу за перше півріччя 1976 р. становила 943 крб. на 1 винахід Систематичний відбір винаходів проводили не тільки в промисловості, але й щодо селекційних досягнень для включення до плану впроваджень прогресивних технологій у сільськогосподарське виробництво колгоспів. Після 1973 р. кількість раціоналізаторів збільшилася на 11%, станом на 1 січня 1977 р. – дорівнювала 52 385 особам, а впроваджених пропозицій збільшилося на 30%, ринкова економія зросла у 2 рази і становила 70,1 млн. крб.

Збільшилася й кількість упроваджених винаходів, особливо із селекційних досягнень у рослинництві. Якщо в 1973 р. упроваджено тільки 2 винаходи, то в 1974 р. – 43, у 1976 р. – 217. Економія – 18,1 млн. крб., що одержана від зростання урожайності сільськогосподарських культур [9, арк. 37–38]. У довідці Держплану про перебіг виконання постанови № 465 зазначено, що протягом 1971–1975 рр. впроваджено 3 646,6 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, економія від використання яких сягнула 3,8 млрд. крб. Кількість винаходів у сільському господарстві зросла на 80%, у галузі транспорту – на 14%, у зв'язку – на 28%, у машинобудуванні – на 9,6% [9, арк. 113–114].

Держава, усвідомлюючи значення технічного прогресу, збільшувала асигнування. До сфери винахідництва асигнування за період із 1970 р. до 1976 р. зросло майже на 30%. [9, арк. 83]. Зростання фінансування позначилося й на кількості поданих пропозицій. На кінець 1976 р. 850 тисяч осіб провадили винахідницьку діяльність, що було на чверть більше, ніж у 1970 р. Підготовлено понад 1 млн. 4,5 тис. заявок на винаходи, серед яких 781,1 впроваджено у виробництво. Фактично на кожну тисячу 45 осіб провадили раціоналізаторську діяльність [9, арк. 79].

Висновки. Аналіз норм радянського законодавства дозволяє стверджувати, що радянському керівництву вдалося створити ефективну систему правового регулювання сфери винахідництва. Позитивами були пропагування винахідництва й науково-технічної творчості, наявність реальних механізмів реалізації винаходів і впровадження технологій. Посутню увагу радянське керівництво звертало саме на раціоналізаторську діяльність, усвідомлюючи вагомий економічний ефект від неї. Позитивом, на нашу думку, є введення відповідальності за незаконне примушування до співавторства та безпідставне включення до авторського колективу. Подібні норми, які б унеможливили «удаване співавторство», доцільно передбачити й у сучасному законодавстві із промислової власності та авторського права.

Список використаних джерел:

1. Положение об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях от 21 августа 1973 г. // Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. – 1973. – № 19. – Ст. 109.
2. Підпригора С. Нове законодавство про винахідництво / С. Підпригора. – К., 1975. – С. 14.
3. Изобретательство и рационализация. Сборник официальных материалов. – Л. : Лениздат, 1982.
4. Сборник нормативных актов по изобретательству и рационализации. – М. : Юридическая литература, 1983.
5. Положение об открытиях изобретениях и рационализаторских предложениях. – М. : ВНИИПИ, 1981.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5074. – Оп. 1. – Спр. 787. – Арк. 1.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. р-2. – Оп. 9. – Спр. 268. – Арк. 15.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. р-2. – Оп. 14. – Спр. 268. – Арк. 28.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. р-2. – Оп. 14. – Спр. 1173. – Арк. 37–38.